

HZ. PEYGAMBER'DEN "KUL" DİYE BAHSEDİLMESİNİN ANLAMI: HADİSLER İŞIĞINDA BİR DEĞERLENDİRME

The Meaning Of The Hadiths That Calls The Holy Prophet Muhammad "Servant": A Critical Evalation In The Light Of Hadiths

Adem DÖLEK*

Özet

Kur'an-ı Kerim'de beşer ve "kul" olarak takdim edilen Hz. Peygamber (s.a.v.), bir çok hadislerinde kendisinin "kul" olduğunu ve bir "kul" gibi hareket ettiğini bildirmiştir. O aynı zamanda bir "kul" olarak yaşamış, kendisinin "kul" gibi yediğini ve "kul" gibi oturduğunu söylemiştir. Hz. Peygamber'in "kul" olduğunu anlatan ve "kul" olarak yaşayış tarzını ihtiva eden hadisler incelendiğinde, Hz. Peygamber'den "kul" diye bahsedilmesiyle bütün insanlığa; Allah'a kulluk etmek, her zaman ve zaminde Allah'ın huzurunda kulluk tavrı içerisinde olmak, Hz. Peygamber'in, ilahlık isnadında bulunulacak bir varlık olmadığını bildirmek, peygamberliğin; sosyal münasebetler açısından insanlara üstünlük taslama, dünyevi makam ve mevki elde etme vesilesi olmadığını öğretmek gibi bir çok evrensel mesajların sunulduğu görülmektedir. Bu makalede, verilmek istenen bu mesajlardan bazıları işaret edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Peygamber, hadis, kul, insan.

Giriş

Kur'an-ı Kerim'de bütün insanlığa beşir ve nezir olarak gönderildiği¹ bildirilen Hz. Peygamber (s.a.v.)'in yüce bir ahlâk üzere olduğu² ifade edilmektedir. İnsanlara kendi içlerinden bir elçi olarak seçilen Peygamberimizin³, kendisine vahyolunan bir beşer olduğu⁴, melek olmadığı, bütün insanlara özellikle de Allah'a ve âhiret gününe inananlara örnek olduğu⁵ bildirilmiştir.

Hız. Peygamber (s.a.v.), insanlık âleminde idâre makâmında olan bazı insanların, kendilerini ilâh ilan ettiği veya etbâi tarafından ilâhlaştırıldığı, efendiliğin ve köleliğin zirvede olduğu, kendisini kuvvetli görenlerin zayıflara zulmettiği, raiyete tepeden bakıldığı, zayıfların özellikle de kadınların insan yerine konulmadığı bir dönemde dünyaya teşrif etmiş, her vesile ile Kendisinin "kul" olup aslâ bir kral olmadığını dile

* Yrd. Doç. Dr., A.Ü. Erzincan İlahiyat Meslek Y.Okulu Hadis A.D. e-posta: adem_dolek@hotmail.com

1 Sebe', 34/28.

2 Kalem, 68/4.

3 Âl-i İmrân, 3/164.c 1 Sebe', 34/28.

4 Kehf, 18/110; Fussilet, 41/6.

5 Ahzâb, 33/21.

Abstract

The Holy Prophet (PBUH) who is introduced as a "servant" and a mankind in Quran, told in his many hadiths that He is a "servant" and acted as a "servant". He also lived like a "servant", and said that he "eats" and "sits down" at like a "servant" do. When the hadiths expressing that Holy Prophet is a "servant" and lived as a servant in many respects of his life, are examined, it can be understood that all of them are aimed at giving the following universal messages to people: Worshipping to Allah, acting as a servant of Allah everywhere and everytime, he doesnot have the character that Godhead can be referred to him and prophethood is not a position or a degree that can be used to acquire a dominance over other people in social relations, neither is it an occasion to have a worldly degree and position. The readers will find some of these messages in this article.

Key Words

Prophet, hadith, servant, humankind

getirmiş, herkese insanî değerler muvâcehesinde muâmelede bulunmuştur.

Hız. Peygamber (s.a.v.), örnekliliğini bütün insanlığa gösterebilmek için hayatını, bir devletli gibi değil, Allah'ın sıradan bir kulu olarak yaşamıştır. Buna rağmen iki sınıf insan, O'nun hakkında ifrat ve tefrite düşmüş, istikâmetlerini muhâfaza edememişlerdir. Bunlardan bir grup, O'nun beşer oluşuna ve sıradan bir hayat yaşayışına bakarak O'nu, Allah'ın mesajlarını insanlara ulaştırın bir postacı olarak değerlendirmişler, dolayısıyla Hız. Peygamber'in sadece maddî yönüne takılıp kalmışlardır. Diğer bir grup da O'nun beşeriyet yönünü dikkate almadan sadece mânevî cihetine bakarak O'nun her hâlinin mu'cizeli olduğu düşüncesinde olmuşlar, âdetâ Hız. Peygamberi kutsallaştırarak beşer üstü bir şahsiyet olarak görmek istemişlerdir.

Bu her iki gruptakilerin fikri, Hız. Peygamber'in sünnetini yaşama konusunda problem teşkil etmektedir. Bu durum, birinci gruptakilerin, Hız. Peygamber'in bütün davranışlarını sıradan davranışlar olarak görmesine ve sünnetin, Peygamberin kendisine ait davranışlar olduğunu kabullenmesine neden olurken; ikinci gruptakilerin

ise O'nun her hareketini hârikulâde görüp sünnetin sadece Hz. Peygamber'e özgü bir yaşayış olduğunu, bu sebeple de başkalarının bunu yaşayamayacağı düşüncesini ortaya çıkarmıştır.

Bütün insanlığa örnekliliği perspektifinden Hz. Peygamber'in "**bir kul olarak yaşaması**"na bakıldığında, evrensel bazda örnek alınması gereken tavırlarından birisi de O'nun bu husustaki yaşayışıyla ve beyânlarıyla ortaya koyduğu değişmeyen düsturlardır. Bu çalışmamızda sadece O'nun "**kul olarak yaşaması**"ndan alınacak mesajlardan bir kaçına temas edeceğiz.

Bir çok hadîste Hz. Peygamber (s.a.v.)'in, "**Ben, kul'um**"⁶ diyerek her vesile ile "kul/abd" olduğu telkininde bulunduğu görülmektedir. Hz. Peygamber'in, bu telkiniyle insanlığa birçok evrensel mesaj verdiği anlaşılmaktadır. Bu mesajlardan bazılarını hadîslerden örnekler vererek açıklamaya çalışalım.

1) Hz. Peygamber'in Allah'a İtaatinin Beyân Etmesi

Hz. Âişe (r.anhâ), Peygamberimiz ile aralarında geçen bir konuşmayı şöyle anlatır: Rasûlullah (s.a.v), bana dediler ki; "**Yâ Âişe! Eğer Ben istesem, altın dağları arkamdan benimle birlikte yürür gelir. Nitekim bir melek, bana gelerek: 'Rabbinin sana selâmı var; hükümdar bir peygamber olarak mı, yoksa kul bir peygamber olarak mı yaşamak istersin?' diye sordu. Meleğin yanında bulunan Cebrâil, Bana, mütevâzî olmayı tercih etmemi işaret etti. Ben de kul bir peygamber olarak yaşamayı tercih ettiğimi söyledim.**" Hz. Âişe der ki, artık o günden sonra bir daha bağdaş kurup sofraya iyice yerleşerek yemek yemediler ve şöyle buyurdular: "**Kulun yediği gibi yer, kulun oturduğu gibi otururum**"⁷. Bir başka hadîste de Hz. Peygamber (s.a.v.) "... **Ben Allah'ın kulu ve Rasûlüyüm.**"⁸ buyurur.

Hadîslerde "kul" diye tercüme ettiğimiz "abd" kelimesi; ister hür olsun, ister köle olsun "insan"⁹ demektir. Fakat bu kelime, bazen insanların örfünde köle, esir, hizmetkâr mânâsında da kullanılmaktadır.

Râğîb el-İsfahânî (v.502/1108), "abd" kelimesinin Kur'an'daki kullanım tarzını bir kaç

grupta izah eder:

1- Hukuk açısından "abd". "**Ey iman edenler, öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı, hür ile hür, köle ile köle ve kadın ile kadın. ..**"¹⁰ ve "**... hiçbir şeye gücü yetmeyen başkasının malı olan köle...**"¹¹ âyetlerinde olduğu gibi.

2- Yaratılması bakımından "abd". Yaratılan, insan kul; Yaratan ise Allah'tır. Buna "**Göklerde ve yerde olan herkesin Allah'ın huzuruna abd olarak çıkacağı**"¹² âyetinde olduğu gibi. Bu mânâda her insan "Abdullah"tır ve Allah tarafından yaratılmıştır. Fakat her insan, Allah'a ibâdet eden/**abden lillah**" değildir.

3- İbâdet ve hizmet eden "abd". Bu durumda insanlar iki kısma ayrılır:

a- İhlâslı olarak Allah'a kulluk yapan; hür olsun, köle olsun kul olma şerefini koruyan ve devam ettiren insan. Kulluktan esas maksat da budur. "**Muhakkak ki o şükreden bir abd/ kul idi.**"¹³ ve "**Hâlis kaldığın kulların ..**"¹⁴ âyetlerinde olduğu gibi.

b- Dünya ve dünya servetine kul olan "abd". Diğer bir ifâdeyle hür de olsa, köle de olsa kulluğunun gereğini yerine getirmeyen insan. Bu gruba Hz. Peygamber'in "**Altına, gümüşe ve lükse kul olan insan helâk olsun.**"¹⁵ hadîsi örnek verilebilir¹⁶.

Kur'an-ı Kerim'de gerek Hz. Peygamber gerekse diğer peygamberler, bütün insanlar, cinler, hatta melekler için de "abd/kul" kelimesi kullanılmaktadır¹⁷. Bununla birlikte "abd" ve "ibâd" kelimeleri Kur'an'da ve hadîslerde bütün insanlar hatta diğer varlıklar için kullanılırken¹⁸ genellikle "mü'min" mânâsına gelmektedir¹⁹. Arapça'da "kulluğu/ubûdiyyeti açık olan kişi"ye "**fülânün abdün**" denilir. Bu mânâ itibarıyla müslümanlara "**ibâdullah/Allah'ın kulları**" denilmektedir.

Hz. Peygamber (s.a.v.), beşerdir. Her insan gibi O da yaratılmıştır ve Allah'ın kulusdur. Bununla birlikte O, kendisine vahyedilen ve vahyin öğrettiği şekilde Rabbine kulluk yapmasıyla ubûdiyyetin zirvesine çıkmış olan bir kuldur. Kulluğunu tam olarak ifâ

⁶ Baska hadîsler için bkz. Müslim b. el-Haccâc, *Sahih*, İst., 1992, Zekat, 35; Cihad, 84.

⁷ İbn, Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Beyrut, ts., I, 381; Yardim, Ali, *Peygamber Efendimizin Semâill*, İst., 1998, s. 202; Ayrıca bkz. Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn, *Suabu'l-İmân*, Beyrut, 1990, II, 166; Aclûnî, İsmail, *Kesfu'l-Hafa*, Beyrut, 1988, I, 18; Âsîk, Nevzat, *İbadette Asirliğe Karsi Hz. Peygamberin Tutumu*, İzmir, 2003, s. 33 vd.

⁸ Müslim, Zekat, 135; Cihad, 84, 85.

⁹ Kz. İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, ts., III, 271-278.

¹⁰ Bakara, 2/178.

¹¹ Nahl, 16/75.

¹² Meryem, 19/93.

¹³ Meryem, 19/ ; İsrâ, 17/3.

¹⁴ Hicr, 15/40.

¹⁵ Tirmizî, Muhammed b. İsâ, *Sünen*, İst., 1992, Zühhd, 42; İbn Mâce, Muhammed b. Yezid, *Sünen*, İst., 1992, Zühhd, 8.

¹⁶ Bkz. Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Çaribi'l-Kur'an*, Beyrut, ts., s. 319-320.

¹⁷ Meselâ; bkz. Nisâ, 4/172; İsrâ, 17/1; Zâriyat, 51/56.

¹⁸ Bkz. A'raf, 7/194.

¹⁹ Genis bilgi için bkz. Hamidullah, Muhammed, "Abd" DIA., İst., 1988, I, 57.

ettiği için Allah O'nu Kur'an'da "**Kulumuz/abd-inâ**"²⁰ veya "**Kulu/abduhû**"²¹ buyurarak "**abd**" kelimesiyle tavsif etmekte ve bu sıfatla şeref-lendirmektedir²². Kurtubî (v.671/1272), âlimlerin "Bu yüce hâl (*ubûdiyyet*) hakkında bundan daha şeref-li bir isim olsa idi, Allah, Hz. Peygamberi onunla isimlendirirdi." dediklerini nakleder²³.

Yine kelime-i şahâdetde Hz. Peygamber'in isminin ve "**abd/kul**", "**Rasûl/elçi**" gibi sıfatlarının Allah'ın ismi ile yan yana söylenmesi ve yazılmasıyla aynı zamanda O'nun Allah katındaki makâmının yüceliği anlaşılmaktadır.

Her şeyden önce "**abd**" sıfatının Allah'a izâfe edilmesiyle Hz. Peygamber'in Allah'a kulluğuyla kazandığı büyük şeref ve Allah'a olan yakınlığı ifade edilmektedir. Böylece en ulvî şerefin Allah'a ibâdetinde ve kullukta olduğuna dikkat çekilmektedir. Bundan dolayıdır ki, insanlık Allah'a ibâdet etmeye davet edilmekte²⁴ ve onunla insan olma şerefinin korunması istenmektedir.

Bazı âlimler, âyetteki "**abdinâ**"²⁵ ifâdesini "**ibâdî nâ**" şeklinde de okumuşlardır. Bu şekilde okunduğunda hem Hz. Peygamber (s.a.v.)'i, hem de kendisine tâbi olan ümmetini içine almaktadır. Dolayısıyla bu şerefe Hz. Peygambere tâbi olanlar da nâil olmaktadır²⁶.

"Kulluk yapmak" tabirinin Arapça'da karşılığı "**ubûdiyyet**" kelimesidir. Bu kelime; asıl itibarıyla "**hudû**" ve "**tezellül**" demektir. Aynı kelimenin türevi olan "**ibâdet**" kelimesi de "**hudû** ile birlikte itaat etmek" mânâsınadır. *Hudû* kelimesi de "tevâzu, baş eğmek/*inkiyad* etmek ve isteyerek itaat etmek" demektir. İtaat kelimesinde de "isteyerek emredilene yerine getirmek" mânâsı mevcuttur. Bu bakımdan kişinin son derece mahviyet ve tevâzû içerisinde, içten gelerek ve isteyerek kulluğunun gereğini yerine getirmesi Allah'a ibâdet ve itaat olmaktadır.

Hz. Peygamber (s.a.v.) de, Rabbinin huzurunda son derece tevâzû ve hudû ile ubûdîyetini ifâ etmiş ve Allah'a yaraşır şekilde kulluğunun gereğini yerine getirmiştir. Nitekim, zaman zaman sabahlara kadar namaz kılmaktan ayaklarının şiştiğini gören Hz. Aişe (r.anhâ) ve başka sahâbiler tarafından Hz. Peygamber (s.a.v.)'e, "Senin geçmiş ve gelecek günahların affedildiği halde bu kadar niçin kendine

zahmet veriyorsun" diye sorulur. Hz. Peygamber (s.a.v.) de "**Rabbime şükreden bir kul/abd olmayayım mı?**" diye cevap verir²⁷.

Daha önce de ifade edildiği gibi, Fahr-i kâinat Efendimiz, hayatını bir "devletli" gibi değil, Allah'ın sıradan bir kulu gibi yaşamıştır. Böylece O, hemcinsleri olan insanlara, kul olarak mutlu olmanın, kulluk şartları içerisinde olgunlaşmanın ve kulluk burcunda yükselmenin yollarını göstermiştir²⁸. Bu yolların en câmiî namazdır. Zira namaz, mü'minin mi'râcdır. Yani, kulluğunu yerine getirmek isteyenlerin en yüce makâmlara çıkma ve mânevîyat sultanlığına yükselme vesilesi olan en mükemmel bir merdivendir.

Hz. Peygamber (s.a.v.)'e, Sakîf kabilesinden elçiler gelerek müslüman olacaklarını söylemişler ancak bunun karşılığında da, taptıkları putları olan Lât'ı kendi elleriyle yıktırmamasını ve namazdan muâf tutulmalarını şart koşmuşlardır. Hz. Peygamber (s.a.v.), onların bu isteklerine; "**Putlarınızın ellerinizle kırılmasına gelince, onu sizin kurmanızdan muâf tutacağız**"²⁹; **namaza gelince de, namazı olmayan bir dinde hayır yoktur.**"³⁰ buyurmuştur.

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in namaz ibâdetine bakıldığında; beş vakitte onyedî rekat namaz ve gece teheccüd namazı³¹ farz kılındığı halde, farzlardan önce ve sonra olmak üzere, yolculuğa çıkarken ve yolculuktan dönünce, her hangi bir sevindirici veya üzücü olay olduğunda, mescide girdiğinde, zaman zaman kuşluk vaktinde, güneş ve ay tutulduğunda, yani her fırsatta nâfile namaz kılmıştır. Bu bakımdan O, âdeti namaz kılmak için bir vesile aramıştır³². Aynı zamanda Hz. Peygamber (s.a.v.), farz oruçtan başka nâfile oruç tutmuş, çok sayıda kurban kesmiş, bol bol tasaddukta bulunmuştur.

Bütün bunlar göz önüne alındığında O'nun, her anını Allah'a kulluk içerisinde geçirdiği görülmektedir. Bu bakımlardan O, öyle bir ubûdîyet içindedir ki, *abdîyet*/kulluk O'nun en şerefli vasıflarından olmuştur.

²⁷ Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahih*, İst., 1992, Teheccüd, 6; Müslim, Münâikîn, 79-81; Tirmizî, Salat, 178; *Şemâil (Fütühât-i Rabbaniyye li Serhi's-Memâil* ile birlikte; thk. Taha Abdurraûf Sa'd II, 68,69; Nesâî, Ebû Abdîrrahman b. Suayb, *Sünen*, İst., 1992, Kiyâmü'l-Leyl; 17; İbn Mâce, İlkâmet, 200.

²⁸ Yardım, s. 353.

²⁹ Hz. Peygamber (s.a.v.), Ebû Süfyan b. Harb ile Muğîre b. Şu'be'yi göndererek putu kırdırması.

³⁰ İbn Hişâm, Abdülmelik, *es-Sîratu'n-Nebeviyye*, IV, 540; Ayrıca bkz, Çakan İ. Lütfî, *Siyasetli Muhammed*, İst. 2002, s. 17.

³¹ Hz. Peygamber'e teheccüd namazı kılması da farz idi. Bkz. İsrâ, 17/79.

³² Hz. Peygamber'in namaz ibadeti konusunda geniş bilgi için bkz. Yardım, s.351-374; Bayraktar, İbrahim, *Hz. Peygamber'in Şemâilî*, İst., 1990, s. 179-186.

²⁰ Bakara, 2/21; Enfâl, 8/41.

²¹ İsrâ, 17/1; Kehf, 18/1; Furkan, 25/1; Zümer, 39/36.

²² Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, Beyrut, 1993, I, 161.

²³ Kurtubî, X, 135.

²⁴ Bakara, 2/21.

²⁵ Bakara, 2/23.

²⁶ Alûsî, Sîhâbüddin Mahmud el-Bagdâdî, *Rûhu'l-Meârî*, Beyrut, 1985, I, 193.

Hız. Peygamber (s.a.v), kul olmasının yanında Allah'ın kullarına bir elçisidir. Kelime-i şahâdetde bulunan "... *abdühü ve Rasûlühü/Allah'ın kulu ve elçisidir*"³³ ifâdesi, bu hakikati anlatmaktadır. Zâten Hız. Peygamber (s.a.v.) de; önce kul, sonra Peygamber olduğunu her hâliyle göstermiştir.

2) Hız. Peygamber'e Ulûhiyet İsnat Edilmemesi

Konu ile ilgili hadislerde verilen bir diğer mesaj da; Hız. Peygamber (s.a.v.)'in, peygamberliğinin ve bütün varlığın sultanı olmasının yanında "*abd/kul*" olarak nitelendirilmesiyle, Hız. Peygamber (s.a.v.)'in, kendisine ulûhiyet isnat edilecek bir varlık olmadığıdır. Zira diğer insanlar gibi O (s.a.v.) da, yaratılmıştır ve bir kuldür. Yaratılan bir varlık ise, Allah veya Allah'ın bir parçası olamaz. Dolayısıyla Hız. Peygamber'e peygamberlik görevinin verilmesi O'nu beşer tabiatından çıkarıp O'na beşer üstü bir sıfat kazandırmaz³⁴.

Nitekim "*Yahûdiler, Hız. Üzeyr'e İbnullah/Allah'ın oğlu; Hristiyanlar da Hız. İsa'ya İbnullah/Allah'ın oğlu*" demişlerdi³⁵. Onları bu şekilde bir yanlışlığa sevk eden âmil, onlar, bu peygamberlerini, Allah namına sevmeleri yerine, bizâtihi peygamberi ilâh yerine koymaları ve bu cihetle sevmeleridir. Bu şekildeki bir sevgileri ve aşırılıkları, peygamberlerini ilâhlaştırmaya kadar götürmüştür. Bunun içindir ki, Hız. Peygamber (s.a.v.), "**Nasrânilerin, Meryem'in oğlu İsa'yı aşırı surette methettikleri gibi sakın siz de Beni methetmekte aşırı gitmeyiniz. Şüphesiz ki ben de sizin gibi bir kul'um. Onun için Bana Allah'ın kulu ve rasûlü deyin.**"³⁶ buyurmuştur.

Âyetlerde ve hadislerde Hız. Peygamber'in "*abd/kul*" olduğu ifâde edilirken, Hristiyanların Hız. İsa'ya, Yahudilerin de Hız. Üzeyr'e "Allah'ın oğlu" diyerek onlara kutsiyet ve ilâhlık isnat etmelerinin doğru olmadığı, dolayısıyla "*abd/kul*" olan bir insanın, ulûhiyet makamına çıkarılması gibi bir yanlışlığa ve sapıklığa düşülmemesi gerektiği anlatılmaktadır³⁷. Nitekim "Tahiyat"ta bulunan kelime-i şahâdeti söylerken "...*eşhedü enne Muhammeden abdühü ve Rasûlüh/ben şahitlik ederim ki, Muhammed Allah'ın kulu ve elçisidir.*"³⁸ şeklinde, günde beş vakit namazda en az yirmi kere tekrar edilmektedir. Bu bakımdan hiçbir Müslüman Hız. Peygambere itaat ederken, Yahûdilerin ve

Hristiyanların yaptıkları gibi, Allah'ın kulu olan bir peygambere ulûhiyet vasfı verecek şekilde aşırılık yapmamış, yapmaz ve yapmamalıdır da. Zira İhlâs sûresinde "*lem yelid ve lem yüled*"³⁹ âyetinde belirtildiği gibi, "*Lem yelid/Allah doğurmadı*" ifâdesi ile doğurmanın, değişenin, parçalanmanın ve nesil ile çoğalanın; "*Lem yüled/Allah doğurulmadı*" ifâdesi ile de doğurulmuş olanın, bir maddeden ayrılanın veya başlangıcı olanın Allah olamayacağı bildirilerek bu özellikleri taşıyan, ilâh kabul edilen ve şirk çağrıştıran bütün unsurlar reddedilmiştir. Zira "Mahlûkât, mâbudiyetten uzaklık noktasında müsâvî oldukları gibi, mahlûkiyet nisbetinde de birdir."⁴⁰

Öte yandan Kur'an-ı Kerim'de "*Her canlı ölümü tadacaktır.*"⁴¹ buyurularak, sonradan var edilenin, elbet bir gün yine yok olacağı gerçeği anlatılmaktadır. Bu bakımdan Hız. Peygamber (s.a.v.) de, yaratılmış olması sebebiyle başlangıcı olduğu gibi sonu da vardır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de "*Muhakkak ki, Sen ölecek bir kimsesin, onlar da ölecek olan kimselerdir.*"⁴² buyurularak özellikle O (s.a.v.)'nin da ölümlü olduğu, ebediyet isnat edilecek bir özellikte olmadığı mesajı verilmektedir. Dolayısıyla Hız. Peygamber'in Allah katındaki büyüklüğünün yanında, ölümlü bir varlık olmasıyla da hiçbir zaman ulûhiyet mertebesine yüceltilemeyeceği anlatılmaktadır.

Hız. Peygamber (s.a.v.) vefat ettiğinde sahâbilerin sergiledikleri tavır da konumuz açısından dikkati câliptir. Şöyle ki; Hız. Peygamber (s.a.v.) vefat edince Hız. Ömer, bu vefat hâdisesini kabullene memiş ve orada bulunan sahâbîlere hitâben: "Münafıklardan bazı kişiler, Rasûlüllah (s.a.v.)'in vefat ettiğini iddia ediyorlar, halbuki Rasûlüllah (s.a.v.) ölmedi. Musa, Rabbinin huzuruna gidip kavminden kırk gece kaybolmuştu da, öldüğü söylendikten sonra tekrar kavmine dönmüştü. Vallahi, Musa'nın kavmine geri dönmesi gibi Rasûlüllah (s.a.v.) da, kesinlikle geri dönecek ve kendisinin öldüğünü iddia edenlerin ellerini ayaklarını kesecek." demişti. Hız. Ebû Bekir de Rasûlüllah'ın vefat haberini alınca hemen Rasûlüllah'ın yanına gelir. Rasûlüllah'ın üzeri örtülüdür. Rasûlüllah'ın yüzünden örtüyü açar ve O'nu öperek "Babam, anam Sana feda olsun, Allah'ın Sana yazdığı ölümü Sen de tatın, bundan sonra ebediyen bir daha Sana ölüm isabet etmeyecektir." der, Rasûlüllah'ın yüzünü tekrar örter. Sonra dışarı çıkar, Hız. Ömer konuşmasına devam etmektedir. "Biraz dur, sus, Ey Ömer" der. Hız. Ömer konuşmaya devam eder. Hız. Ebû Bekir, Hız. Ömer'in susmayacağını görünce insanlara

³³ Buhârî, 1992, Ezan, 148, 150.

³⁴ Bkz. Bahçeci, Muhittin, *Ayet ve Hadislerde Peygamberlik ve Peygamberler*, İst., 1977, s. 82-82.

³⁵ Bkz. Tevbe, 9/30.

³⁶ Buhârî, Enbiya, 48.

³⁷ Bkz. Âlûsî, XV, 4.

³⁸ Buhârî, Ezân, 148, 150.

³⁹ İhlâs, 112/3.

⁴⁰ Nursî, Said, *Lem'âlar*, İst., 1996, s. 114.

⁴¹ Âl-i İmrân, 3/185.

⁴² Zümer, 39/30.

döner ve onlara konuşmaya başlar. Ebû Bekir'in sesini duyan sahabiler, Ömer'i bırakıp onu dinlemeye başlarlar. Hz. Ebû Bekir, Allah'a hamd ve sena ettikten sonra: "Ey insanlar! Kim Muhammed'e ibadet ediyor idiye muhakkak ki, Muhammed ölmüştür. Kim de Allah'a ibadet ediyorsa Allah diridir/canlıdır, Lâyemüttur/ölümsüzdür." der ve şu âyeti okur: "Muhammed ancak bir Rasûldür. O'ndan önce de rasûller gelip geçmiştir. Şimdi O ölüyor veya öldürülürse ökçeleriniz üzerinde geriye (küfre)mi döneceksiniz? Kim ökçeleri üzerinde geriye dönerse Allah'a aslâ en küçük bir zarar vermez. Allah ise şükredenleri mükâfatlandıracaktır."⁴³ İnsanlar bu âyeti, o âna kadar sanki bilmiyorlardı da, Ebû Bekir'in ağzından yeni duyuyorlardı. Ebû Bekir'den bu âyeti duyunca onlar da okuyorlardı. Bunun üzerine Hz. Ömer, "Vallahî, Ebû Bekir bu âyeti okuyunca dehşete kapıldım, dizlerimin bağı çözüldü, yere kapandım ve artık anladım ki, Rasûlüllah ölmüştür."⁴⁴ der.

Beşer tarihî boyunca bazı insanlar; kendisinin ilâh olduğunu ilân ederken, bazıları da insanlar tarafından ilâhlaştırılmıştır. Bir çok insan da gerçek ilâhını tanıyamamış, kendi nefislerini ilâh edinmişlerdir. Bu gerçeğin en büyük şahidi Kur'ân-ı Kerim'dir. Nitekim, Kur'ân-ı Kerim; Firavun'un, ilâhlık iddiasında bulunduğunu ve kavmine: "Ben, sizin en büyük rabbinizim"⁴⁵ dediğini bildirirken, Hz. İbrahim döneminde kral olan Nemrud'un da "Ben de diriltir, ben de öldürürüm."⁴⁶ diyerek ilâhlık iddia etmiş olduğunu bildirmektedir. Hz. Peygamber'den önce bu şekilde ilâhlığını iddia edenler olduğu gibi, Hz. Peygamber'den sonra da Hz. Ali'ye aşırı sevgiden dolayı "Sen ilâhsın" diyerek ona ulûhiyet isnadında bulunanlar olmuştur⁴⁷.

Öte yandan yine Kur'ân-ı Kerim'de, kendi hevâsını ilâh edinen kimselerden bahsedilerek "Hevâsını ilâh edineni gördün mü?"⁴⁸ buyrulur. Aynı zamanda bu âyetlerle bir çok insanın kendi nefsinin bütün aşırı istek ve arzularını tatmin etmek uğrunda hakka ve hukuka, helâle, harama, doğruya riayet etmeksizin herşeyi mubah sayan, sadece kendi egosunu düşünen insanların olduğu bildirilmektedir.

Bu gerçekler dikkate alındığında Hz. Peygamber'in hem "kul" olarak ve "kul" gibi yaşaması, hem de "kul"luğunu her vesile ile dile getirmesi, hangi suretle olursa olsun, yaratılanın ve ölümlü olanın, diğer bir ifadeyle başlangıcı ve sonu olanın,

⁴³ Âl-i İmrân, 3/144.

⁴⁴ İbn Hişâm, II, 655-656.

⁴⁵ Nâziât, 79/24.

⁴⁶ Bakara, 2/258.

⁴⁷ Bağdâdî, Adbulkâhîr b. Tâhir, *el-Fark beyne'l-Firak*, Kâhire, ts., s. 21.

⁴⁸ Furkân, 25/43; Câsiye, 45/23.

varlığı ve hayatının devamı için başkasına muhtaç olan bir varlığın ilâh olamayacağı gerçeği her hâlükârda vurgulanmış olmaktadır.

3) Âdâb-ı Muâşeretin Öğretilmesi

Yukarıda da ifade edildiği gibi Hz. Peygamber (s.a.v.), peygamber olmanın ötesinde Allah'ın hem kulu hem de en şerefli bir abdidir. O (s.a.v.), kulluğunu en güzel şekilde ifâ etmesiyle fiilî olarak ümmetine örnek olmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.), durumunu bir kölenin durumuna benzeterek: "Kulun yediği gibi yer, kulun oturduğu gibi otururum."⁴⁹ buyurur. Nasıl ki, bir köle veya hizmetçi, efendisinin yanında son derece tevâzu ve mahviyet içerisinde, edep dâiresinde yer, içer, oturur, kalkar ve efendisinin emirlerine itaat ederse Hz. Peygamber (s.a.v.) de Allah'ın huzurunda, kulluğa yaraşır bir şekilde; yer, içer, oturur, kalkar ve onun emirlerine son derece içten itaat ederdi. O'nun, Allah'ın en şerefli bir kulu olması O'nu, Efendisine karşı daha da edepli kılmaktadır. Ancak bu iki kulluk arasındaki fark, birisi; "insanlara köle" olmak, diğeri ise; "Allah'a kul" olmaktır. Bu ikinci kulluk sultanlıktır. Bu sebeple Hz. Peygamber (s.a.v.), kulluğun zirvesinde olup kainâtın sultanıdır.

Hz. Peygamber (s.a.v.), yemek, içmek, giymek, yatmak, kalkmak gibi insanî davranışlarında bile "kul olma"nın gereklerine son derece riayet etmiş, "Sen O'nu (Allah'ı) görmesen de O seni görüyor ya"⁵⁰ ilkesine en mükemmel şekilde ittibâ etmiştir. Bütün hayatı boyunca Efendisi'nin huzurunda olduğunu hiçbir zaman aklından çıkarmamış, her yerde ve her zamanda O'nu anmış, O'nun hoşlanmayacağı bir tavır içine kesinlikle girmemiştir. Kısaca O (s.a.v.), tevâzünün zirvesinde hareket etmiş, kibre ve büyülenmeye aslâ meyletmemiş, aklından bile geçirmemiştir. Zira büyüklük Allah'ın sıfatıdır. Mahlûkâtın büyülenmesi ise yapmacık ve çok sun'î bir harekettir.

Hz. Peygamber (s.a.v.), "Kulun yediği gibi yer, kulun oturduğu gibi otururum." derken, ümmetin de aynı tavır içerisinde olması gerektiği mesajını vermiştir.

Diğer yandan Hz. Peygamber (s.a.v.), insanların kendi cinslerinden olan köleleri için "köle" mânâsına gelen "abd" ve "eme" kelimelerinin kullanılmasını da yasaklamıştır. Nitekim bir hadîsinde "Hiç biriniz erkek kölesine "abd"/kulum", kadın kölesine de "emeti/dişi kulum" demesin. Zira hepiniz Allah'ın erkek kullarıdır, kadınlarınız da Allah'ın dişi kullarıdır. Onlara hitap eden kişi "oğlum, kızım, yiğit oğlum, yiğit kızım" diye

⁴⁹ İbn, Sa'd, I, 381; Tirmizî, *Şemâil*, I, 229.

⁵⁰ Buhârî, İmân, 37; Tefsir, 31/2; Müslim, İmân, 1, 5, 7; Nesâî, İmân, 5, 7.

seslensin"⁵¹ buyurmuştur. Bu bakımdan bir insanın, kölesine veya hizmetinde bulunan kişiye "kulum" diye hitap etmesi yasaklanmış olmaktadır. Dolayısıyla bu hadisle köle-ler ile efendiler, hizmet edenlerle edilenler arasındaki hitap tarzları en vaciz şekilde muâşeret adâbı olarak öğretilmiştir. Bu hitap tarzları ile de insanın haysiyet ve şerefi gayet dikkatli bir surette korunmuş ve Allah'ın mükerrer kıldığı insana, hürriyetinin bir kısmını kaybetmiş olsa dahi ona insanca, izzet-i nefsinin rencide etmeyecek şekilde hitap edilmesi emredilmiştir⁵².

Böylece Hz. Peygamber (s.a.v.), insanlığa yüksek bir medeniyet örneği gösterirken, aynı zamanda herkesin kul olduğuna dikkatleri çekerek **"Halk Allah'ın rıyâlidir. Onların Allah'a en sevgili olanı da rıyâline en çok faydalı olanıdır."**⁵³ buyurmakla, efendilik veya idârecilik makamında bulunan kişinin, kendisini ilâh; hizmetinde bulunan kişinin de "kul" olduğu şeklinde telakki edilmemesi gerektiğini öğretmiş olmaktadır.

Bu bakımlardan Hz. Peygamber (s.a.v.), hem fiili, hem de kavli sünneti ile ümmetine örnek olmuş ve onların da bu şekilde hareket etmelerini teşvik etmiştir⁵⁴. Böylece ümmetine âdâb-ı muâşeretin öğretilmesi yanında sosyal münasebetler açısından değerlendirildiğinde bu hadislerin ne kadar büyük önemi hâiz oldukları aşikârdır.

4) Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Dünyevî Makâmlar

Peygamberlik, Allah'ın insanların içinden seçtiği ve kullarına dininin tebliği için verdiği elçilik görevidir. Bu makâmı elde etmede hiçbir peygamberin keshî bir dahli yoktur, vehbidir, tamamen Allah vergisidir. Dolayısıyla peygamberlik, dünyada çalışmakla erişilmesi imkansız olan en yüce mânevî bir makâmıdır. Hiçbir peygamber, bu mertebelerini dünyalık bir makâm veya menfaat temin etme veyahut insanlar üzerinde bir baskı kurma aracı olarak kullanmamıştır.

Konumuz açısından üzerinde durulması ve ders alınması gereken bir husus da budur. Yani, diğer peygamberler gibi Hz. Peygamber (s.a.v.)'in de, peygamberliğini hiçbir zaman dünyevî bir menfaat, şan ve şöhret gibi dünyevî bir makâm ve imkân için kullanmamış olmasıdır. Yardım'ın da ifâde ettiği gibi, Hz. Peygamber (s.a.v.), Allah'a kul olmayı her şeye tercih etmiş ve peygamberlik imtiyazını şahsî

hayatı için kullanmayı hiç düşünmemiştir⁵⁵. Kur'an-ı Kerim'de Hz. Peygamber'in Kur'an'ı tebliğ etme görevi karşılığında hiçbir beklentisinin olmadığı bildirilerek "... de ki, bu tebliğe karşılık sizden bir ücret istemiyorum, o (Kur'an) ancak bütün âlemler için bir nasihattir."⁵⁶ buyurulmuştur.

Hz. Peygamber (s.a.v.), Allah'ın kendisine bahşettiği bu makâmı ümmetine karşı büyükleme, gururlanma, makâmıyla övünme, dünyalık bir menfaat elde etme vesilesi etmediği gibi bilakis bu makâmı onlara hizmet etme uğrunda kullanmıştır. Nitekim, **"Kavminin efendisi, onlara hizmet edendir..."**⁵⁷ buyurarak efendiliğin, tebaiyetine hizmet etmekten geçtiğine dikkatleri çekmiştir. Nitekim, (bir gün) Hz. Peygamber'in huzuruna bir adam gelir ve Hz. Peygamber ile konuşurken heyecandan titremeye başlar. Hz. Peygamber (s.a.v.) ona: **"Sakin ol (korkma, heyecanlanma), zira Ben, kral değilim; gerçekten Ben, kurutulmuş et yiyen bir kadının oğluyum."**⁵⁸ buyurarak, o kişinin hem korkusunu teskin etmiş, hem de kendisinin kral olmadığını ifade etmekle peygamberlik makâmının insanlara karşı bir üstünlük taslama vesilesi olmadığı mesajını vermiştir. Bu bakımdan milletin efendisi, milletine hizmet edendir. Yoksa milletin omuzlarına basarak dünyevî makâmlara ve imkânlara sahip olunca onlara zulüm edenler değildir. Kimin himmeti, milleti ise o tek başına bir millettir. Aksi halde himmeti sadece kendisi olanın, kıymeti yok hükmündedir⁵⁹.

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in, İslâm'ı tebliğe başladığı ilk zamanlarda kabilesinden aldığı çok cazip dünyevî teklifler karşısında hiç tereddüt etmeden verdiği cevap da o kadar câlib-i dikkattir. O şöyle diyordu: **"Vallahi, Benim bu dîni terk etmem için Güneş'i sağ elime, Ay'ı da sol elime koysalar, ya Allah bu dîni üstün kılınca ya da bu uğurda helâk oluncaya kadar yine bu dîni terk etmem."**⁶⁰

Bu itibarla Hz. Peygamber'in bu sünneti, âile reisliğinden en yüksek makâmlara kadar her kademedeki vazifelilerin örnek alması gereken ve bu hususta çokça düşünülmesi gereken en önemli konulardan biridir.

55 Yardım, s. 202.

56 Enâm, 6/90;

57 Deylemî, Sırayevh, *el-Firdevs*, Beyrut, 1986, II, 324; Sehâvî, Muhammed, *el-Mekâsîdu'l-Hasene*, Misir, 1956, s. 395-396; Suyûtî, Cemaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, *el-Câmiu's-Sagîr*, Beyrut, 1990, h.no: 4752, 4752; Münâvî, Muhammed Abdurraûf, *Feyzu'l-Kadîr*, Beyrut, ts., IV, 122; Aclûnî, I, 462.

58 İbn Mâce, Et'ime, 30.

59 Bkz. Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâ'î*, 212 (az değişik şekliyle).

60 İbn Hişâm, I, 266.

51 Müslim, Elfâz, 13,14, 15.

52 Sofuoğlu, Mehmed, *Sahih-i Müslim ve Tercemesi*, İst., 1988, VII, 117.

53 Ebû Ya'lâ, *Müsned*, sahab.org. com., hadis no: 3315, 3370, 3378; Ayrıca bkz. Aclûnî, I, 380.

54 Dölek, Adem, *Edebî Açılardan Hadislerde Teşbih ve Temsiller*, Erzurum, 2001, s. 131-132.

5) Hz. Peygamber (s.a.v.)'e Muhabbet

Hz. Peygamber'e muhabbetin, yukarıdan beri anlatılan ve Hz. Peygamber'in "kul"luğunu ifâde eden konularla alakasının olmadığı düşünülebilir. Ancak şunu hemen belirtelim ki; Hz. Peygamber'e muhabbet edilirken, O'na ulûhiyet isnat edilecek noktaya varılmaması kaydıyla Rasûlullah'a muhabbet edilmesi gerektiğine dikkatleri çekmek istiyoruz. İşte bu noktanın Hz. Peygamber'in kulluğu ile alakalı olduğu kanaatindeyiz.

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in; bir beşer ve bir kul olması, sevgide O'na karşı kusur edilmesini gerektirmez. Gerek Kur'an-ı Kerim'de gerekse hadislerde Hz. Peygamber'e son derece sevgi gösterilmesi istenmiş ve bu sevginin nasıl olması gerektiğine de dikkat çekilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) de, Kendisine nasıl muhabbet edilmesi gerektiğini bildirirken, Kendisinin, zâtı için değil, Allah için sevilmesini bildirerek şöyle buyurmuştur: "**Beni Allah'ın sevgisi ile sevin...**"⁶¹. Bu şekildeki sevgi, "mânây-ı ismiyle değil, mânây-ı harfiyle sevmek" şeklinde formüle edilmektedir. Dolayısıyla Hz. Peygamber (s.a.v.)'e muhabbet edilirken Allah hesabına olmak kaydı ile nihayetsiz bir muhabbet edilebilir. Zira O (s.a.v.), Allah'ın hadsiz maddî mânevî nimetlerinin ve ihsanlarının insanlara verilmesinin en büyük vesilesidir. Bu bakımdan O (s.a.v.), sonsuz muhabbete layıktır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.), Kendisine her şeyden daha fazla sevgi gösterilmesi gerektiğini bildirerek "**Nefsîm kudret elinde olan Allah'a yemin olsun ki, Ben kendisine anasından-babasından ve çocuğundan daha çok sevgili olmadıkça hiç biriniz kâmil mânâda îmân etmiş olamaz.**"⁶² buyurmuştur. Bir rivâyette de "bütün insanlardan"⁶³ ifâdesi bulunmaktadır. Yine bazı rivâyetlerde "malî ve aile-si"⁶⁴ ziyâdesi bulunmaktadır.

Bir gün Hz. Ömer "Vallahi, Ey Allah'ın Rasûlü! Gerçekten Sen bana nefsim hariç her şeyden daha çok sevimlisin" demişti. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v.), "**Hayır, nefsim kudret elinde olan Allah'a yemin olsun ki, Ben, sana nefsinden de fazla sevimli olmadıkça**" buyurur. Bunun üzerine Ömer de, "Şimdi, vallahi, Sen bana nefsimden de fazla sevimlisin". deyince Rasûlullah (s.a.v.), "**Şimdi oldu Ey Ömer.**"⁶⁵ buyurarak kişinin, Hz. Peygamber'i kendi nefsinden de daha fazla sevmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Bir başka hadîste de yine Hz. Peygamber (s.a.v.), Allah'ın ve Rasûlü'nün,

bu ikisi dışındaki her şeyden daha fazla sevilmedikçe, kişinin, îmânının tadını tam alamayacağını bildirmiştir⁶⁶.

Kur'an-ı Kerim'de de Hz. Peygamber'in, Allah'tan sonra en çok sevilmesi gerektiği belirtilerek "**De ki; eğer atalarınız (analarınız, babalarınız), çocuklarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, aşiretiniz (akrabalarınız, köylünüz, dostlarınız), biriktirdiğiniz mallarınız, kesata uğramasından korktuğunuz ticaretiniz, hoşunuza giden meskenleriniz (evler, köşkler, saraylar, villalar, apartmanlar vs.) size Allah ve Rasûlünden ve O'nun yolunda cihattan daha çok sevimli ise başınıza gelecek olan Allah'ın emrini bekleyin.**"⁶⁷ buyrulur. Bir başka âyette de "**Peygamber, müminlere kendi nefislerinden daha fazla sevimlidir.**"⁶⁸ buyrulmaktadır.

Bir keresinde Hz. Peygamber (s.a.v.), Hz. Ali'nin elinden tutar ve "**Ben mü'minlere nefislerinden daha fazla sevimli değil miyim?**" buyurur. Orada hazır bulunan sahabiler "Evet" derler. Yine Hz. Peygamber (s.a.v.) "**Ben, her mü'mine kendi nefisinden daha fazla sevimli değil miyim?**" diye sorar ve sahabiler "Evet" derler ..."⁶⁹

Bu âyetler ve hadisler bize göstermektedir ki, ulûhiyet makâmına konulmamak şartıyla Allah'tan sonra en fazla sevgi Hz. Peygamber (s.a.v.)'e gösterilmelidir ve buna da layıktır. Zira Kur'an-ı Kerim'de Allah'ı sevmenin yolu; Allah'ın sevdiği tarzı yapmaktan, bunun da ancak Allah'ın en fazla sevdiği Zât olan Hz. Peygamber'i sevmekten ve O'na tâbi olmaktan geçtiği bildirilmektedir⁷⁰.

Sonuç

Hz. Peygamber (s.a.v.); yaratılış itibarıyla bir beşerdir, bir kuldür. Ancak O (s.a.v.), bu beşeriyeti ve abdiyyeti yanında kendisine vahyolunan beşer bir Peygamberdir. O (s.a.v.), Kur'an'ın emrettiği tarzda kulluğunu en güzel şekilde yerine getirmiş ve kul bir peygamber olarak yaşamıştır. Rasûlullah (s.a.v.); aynı zamanda peygamberlik görevini hiçbir zaman dünyevî maksatlar için kullanmamıştır. O (s.a.v.); hep ümmetinin hizmetinde olmuş, O'nun bütün himmeti ve gayreti, ümmetinin dünya ve âhiret saadetini kazanması için çalışmak olmuştur.

Hz. Peygamber (s.a.v.); bu gerçekleri gerek Kur'an'la gerekse hadisleriyle hem anlatmış hem de bilfiil yaşayarak örnek olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v.), kul olduğunu hem sözü, hem de yaşantısı ile gösterirken zihinlerde yer etmesi için zaman zaman

61 Tirmizi, *Sünen*, Menâkıb, 31; Beyhâkî, II, 130.

62 Buhârî, İmân, 8.

63 Buhârî, İmân, 8; Müslim, İmân, 69, 70.

64 Beyhâkî, II, 129.

65 Beyhâkî, II, 132.

66 Buhârî, İmân, 9; Müslim, İmân, 67, 68.

67 Tevbe, 9/24.

68 Ahzâb, 33/6.

69 İbn Mâce, Mukaddime, 11.

70 Âl-i İmrân, 3/31.

misâllerle anlatıma da başvurmuştur.

Yine Hz. Peygamber (s.a.v.), maddî-mânevî hangi makâm ve mevkide olunursa olsun, yaratılana ve kul olana ilâhlık isnadının yapılamayacağını; kendisine daha çok nimet verilenlerin, nâil oldukları nimetlere layık kulluk ve şükûrân vazifesini yerine getirmesini ve kul olanın Allah'ın huzurunda nasıl hareket etmesi gerektiğini en güzel şekilde öğretmiş olmak-

tadır. Böylece, beşer tarihinde görülen ve insanlığı dalâlete düşüren "yaratılana ulûhiyet isnat etme" ve "yaratılana tapma" fikri, temelinden sökülüp atılmış; yaratılanın, yaratıldığı gaye uğrunda çalışması gerektiği mesajı verilmiştir. Aynı zamanda makâm ve mevki-lerin, üstünlüklerin, başkalarına karşı gururlanma, kibirlenme ve zulmetme vesilesi değil, bilakis başkalarına hizmet etme vesilesi olması gerektiği öğretilmiştir.